

ERKƏN DÖVR NƏZƏRİ MÜSƏLMAN RASİONAL FİKRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Elvüsal MƏMMƏDOV,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi;

AMEA akad. Z. Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu

Din və ictimai fikir tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

elvusal.mammedov@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *ağıl, vəhy, rasionallıq, mötəzillik.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *разум, откровение, рационалистический, мутазилизм.*

KEY WORDS: *intellect, revelation, rational, mu`tazila.*

İslam fikri tarixində əql-vəhy “qarşıdurması”nın ilk təzahürlərinə VIII əsrin əvvəllərində rast gəlinir. Dini məsələlərin həllində Quran və Sünnəni əsas götürən “hədis tərəfdarları” arasından rasionallıq “rəy” üsulunu qətiyyətlə rədd edən tapıldı. Digər tərəfdən, Quran və Sünnəyə istinad etməklə yanaşı, ictihad əməliyyatlarından istifadə edən “rəy tərəfdarları” arasında rasionallıq üsullara ifrat dərəcədə üstünlük verənlər vardı. Nəticə etibarilə, “...təbein dövrü və ondan sonrakı mərhələdə ibtidai rasionallıq idrak mürəkkəb forma alaraq, mütəşəkkil rasionallıq təlimi – kəlamə zəmin hazırlayacaqdı” [1, s.228]. Vəhyi biliyin yeganə mənbəyi hesab edənlərin “mövcud olanla kifayətlənməsi”, qarşı tərəfin isə həqiqəti kəsbə ağıla geniş səlahiyyət verməsi müxtəlif rasionallıq təlimlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Mövzu haqqında hərtərəfli təsəvvürün hasil olması üçün dövrün siyasi-ictimai mənzərəsinin təhlilinə ehtiyac vardır.

Bundan əvvəl qeyd etmişdik ki, müsəlmanlar Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra xəlifənin kim olması ətrafında yaranmış fikir ayrılığını tezliklə aradan qaldıraraq, siyasi birləşmə nail olmuşdular. Lakin problemlər bütövlükdə həll edilməmişdi. Buna səbəb Peyğəmbərin (s) əmisi oğlu Əli ibn Əbu Talibin (601-661) tərəfdarlarının mövcud siyasi-dini iqtidardan narazı qalmaları idi. Əbubəkr (573-634) və Ömər (584-644) xəlifəliyi illərində gizli qalan narazılıqlar üçüncü xəlifə Osmanın (577-656) qətlindən sonra (656) Əli ibn Əbu Talibin hakimiyyəti (656-661) dövründə şəxələnmiş, əvvəlcə kortəbii, daha sonra mütəşəkkil ideoloji təlimlərin meydana çıxması ilə nəticələnmişdi. Bu dövrdə ən mürəkkəb problem “imamət” problemi idi. Mütəşəkkil dini-siyasi qrupların meydana gəlməsində mühüm rol oynamış bu problem ilk dörd xəlifənin hakimiyyəti illərində etiqad problemi hesab olunmasa da, sonralar “...hətta etiqad məsələlərinə sirayət edərək, qızgın mübahisələr doğuracaqdı” [2, s.16]. Yəni, imamət problemi birinci xəlifə Əbubəkrdən sonra siyasi səbəblərdən irəli gələn ictihad məsələsi idisə, Əməvilərin hakimiyyətə gəlməsindən etibarən dini-ideoloji səciyyə daşımağa başlamışdı.

İmamətlə əlaqəli digər problem iman ətrafında yaranmışdı. “İman nədir, nəyə

əsaslanmalıdır”, “Mömin kimdir, səciyyəvi xüsusiyyətləri hansılardır”, “Fasiq kimdir, təsviri nədən ibarətdir?” və digər suallara cavab tapmaq üçün həm dini mətnlərdən, həm də ictimai əməliyyatlarından istifadə etmək lazım gəlirdi. Şam valisi Müaviyə dördüncü xəlifə Osmanın qətlindən sonra iqtidarı ələ keçirmək fikrinə düşdükdə və xəlifə olduğu illərdə insanlar onun və tərəfdarlarının müsəlman olub-olmadığı, onlara itaət edib-etməmək, Əli ibn Əbu Talibin və davamçılarının haqlı olub-olmadığı haqqında düşünməyə başladılar. Həmçinin hər kəsi belə bir sual düşündürürdü: bütün baş verənlər ilahi qədrin, yoxsa insan fəaliyyətinin nəticəsidir? Əgər burada Allah işə qarışmışdysa, onda insanın üzərinə hansı məsuliyyət düşür?

İmamət məsələsi İslam fikri tarixində “iman və möminin tərifi”, “fərdin cəmiyyətdəki mövqeyi”, “qədr-cəbr (iradə azadlığı)” problemlərinin yaranmasına səbəb olmuş, qızgın polemikalara zəmin hazırlamışdı. Bütün bu suallara cavab axtarışı İslam fikri tarixinin ilk dini-rasional təlimlərinin: xaricilik, mürciəlik və mötəzililiyin yaranmasına şərait yaratdı. Xaricilər imamət-xilafət məsələsində konsensusu dəstəkləyir, imanın əməllə təsdiqlənməsi ideyasını irəli sürürdülər. İlk baxışdan bitərəf görünən, əslində isə Əməvi iqtidarına dəstək verən, iman və günah probleminin həllini axirətdə “ilahi hökm”ə həvalə etməyi təklif edən təlim isə mürciəlik idi. Mötəzililər isə imamət probleminin doğurduğu “mömin-kafir” mübahisəsində kompromis təklif edir, “mənzilə beynəl-mənziləteyn” təlimi ilə bu problemə cavab tapdıqlarını iddia edirdilər [2, s.117].

Həmçinin bu dövrdə əməllərdə “ilahi qələm”in iştirakını iddia edən cəbəriliyin ibtidai təzahürləri meydana çıxmışdı. Qeyd edək ki, insan iradəsinin sərbəstliyi və ya ilahi taledən asılılığı – qədr-cəbr məsələsi iman-əməl problemi ilə müqayisədə spekulyativ xarakter daşıyırdı. Qədrilik təliminə görə isə “insan öz hərəkətlərinin yaradıcısı idi” [3, s.125; 10, s.76].

Daxili siyasi-ideoloji amillər, VIII əsrin əvvəllərindən etibarən xilafət ərazisinin genişlənməsi və əcnəbi mədəniyyətlərlə təmas nəticəsində yaranan rasionallığın təsiri ilə Ərəbistandan kənar, xüsusən İraq ərazisindəki nəzəri problemlərə maraq artdı. “İraq hələ İslamdan əvvəl müxtəlif təlim və nəzəriyyələrin toqquşduğu coğrafiya idi. Ellinizm, ellinist Xristianlıq, qnostisizm, zərdüşti dualizm... İslam dünyasında fəlsəfi, dini və etik fikrin yaranmasına təsir göstərmişdi” [4, s.108].

Əcnəbi mədəniyyətlərlə təmasın doğurduğu suallara çox vaxt dini mətnlərdə birbaşa cavab tapmaq mümkün olmurdu. Kənar dinlərin və mədəniyyətlərin mənsublarını çox vaxt ayə və hədislər qane etmir, bu səbəbdən İslam dinini qeyri-ənənəvi üsullarla – rasionallıqla izah və müdafiə etmək zərurəti yaranırdı. Bu vəzifəni qədr-cəbr probleminin həllində rasionallıq üsullardan istifadə etmiş mötəzililik öz öhdəsinə götürdü. Yarandığı ilk dövrdə mötəzililik təliminin başlıca vəzifəsi Allahın birliyi (tövhid) konsepsiyasına zidd fəlsəfi ideya və fikirləri tutarlı rasionallıqla arqumentlərlə puça çıxarmaq idi [5, s.19-22]. Bu səbəbdən XIII-XIV əsrlər müsəlman ilahiyatçısı Zəhəbi (1274-1348) mötəzililərə nifrət bəsləməsinə baxmayaraq, “Əsil-nəcəbətli adamların tərcümeyi-halı (Siyər ələm ən-nübəla)” kitabında mötəzili Cahizin (776-868) peyğəmbərliyə dair əsərinin adını çəkərkən ona Allahdan rəhmət diləmişdir [5, s.22].

Qeyd edək ki, xilafət ərazisinin genişlənməsi və VII əsrin sonlarından başlanan tərcümə

fəaliyyəti nəticəsində müsəlmanlar fərqli mədəniyyətlərlə, fəlsəfi təlimlərlə, antik dünyanın mədəni irsi ilə tanış oldular. Bununla yanaşı, İslam monoteizminin təhrifə uğraya bilməsi ehtimalı meydana çıxdı. Müsəlmanlar bu ehtimala münasibətdə iki mövqedən çıxış etməyə başladılar. Birinci mövqenin tərəfdarları mövcud təhlükə ilə sırf İslam nöqtəyi-nəzərindən mübarizə aparmağa cəhd göstərən fiqh alimləri idilər. Məsələn, "...“Böyük fiqh (əl-fiqh əl-əkber)” və “Orta fiqh (əl-fiqh əl-övsət)” əsərlərində Əbu Hənifə (vəfatı – 767) Allahın birliyi, yaradılış və bilik problemini İslam nöqtəyi-nəzərindən izah etməyə çalışmışdı” [6, s.24]. İkinci mövqeni təmsil edən mötəzililik də yad mədəni-fəlsəfi təsirdən İslamı qorumaq vəzifəsini öz öhdəsinə götürmüşdü. Amma bu təlimin özü də sonralar yad mədəni-fəlsəfi təsirlərin altına düşəcək, İslama aid bəzi etiqad məsələlərinin ənənədən uzaq üsullarla izahına girişəcəkdi.

Ümumiyyətlə, Müsəlman dünyasında rəşadət təlimlərinin yaranmasına səbəb olmuş amilləri daxili və xarici olmaqla iki yerə ayırmaq mümkündür. İslamın siyasi güc olaraq "...yunan mədəniyyəti və elminin çoxəsrlik təsirinin müşahidə olunduğu Misir, Suriya İraq və İran ərazisinə" [7, s.5] yayıldığı vaxt müsəlmanların müxtəlif fəlsəfi, fikri təlimlərlə, məktəblərlə tanışlığı, bu təlim və məktəblərdən dini əhkamları müdafiə məqsədilə onları mahiyyət baxımından öyrənməyin zəruriliyi, nəhayət, tərəcəyə fəaliyyətinin nəticəsində müsəlman dünyasında fəlsəfə və məntiq elminin meydana çıxması və s. xarici amillər hesab olunur.

Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra meydana gələn daxili siyasi çəkişmələr: imamət məsələsi, IV xəlifə Osmanın qətli, Cəməl və Siffin döyüşləri, Əməvilərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə yaranmış nəzəri-dini problemlər müsəlman rəşadət fikrinin təşəkkülündə rol oynamış daxili amilləri əmələ gətirir. Ayə və hədislərdə bu nəzəri-etiqad problemlərinə aid birbaşa cavabların olmamağı yeni həll yollarının axtarışını zəruri edirdi. Siyasi qruplar öz iddialarını əsaslandırmaq üçün Quran ayələrinə müraciət edirdilər; müvafiq dəlil tapılmadıqda ayələrin yozulması işi başlanırdı.

Qədər və cəbr məsələlərinin nəzəri aspektləri işlənib hazırlanmış, problem daha da mürəkkəbləşmişdi. İradə azadlığı məsələsini əsaslandırmaq üçün Quranda “ilahi” dəlillər axtarmaq problemi rəşadət baxımından həll etmək işini çətinləşdirirdi. Qeyd edək ki, mütəxəssislər qədər-cəbr probleminin meydana gəlməsində daxili və xarici amillərin nə dərəcədə rol oynaması barədə fərqli düşünürlər. Məsələn, bir qrup mütəxəssis bildirir ki, qədər problemi hicri I və II əsrlərdə Quran ayələrinin fərqli variantlarda təfsir edilməsi nəticəsində meydana çıxıb. Amma digər nöqtəyi-nəzərə görə, sərbəst iradə məsələsi xristian ilahiyyətinə xas problemdir, sonralar İslam fikrinə də daxil olmuşdur. Tədqiqatçılardan Georg Anavati (1905-1994) və Əhməd Əmin (1888-1972) iddia edirlər ki, müsəlmanlar bu problemlə Suriyada yaşayan xristianlarla təmasdan sonra tanış olmuşlar. Onlar öz iddialarını isbatlamaq üçün xristian Dəməşqli İohannın (676-749) “Bir ərəb sənə belə desə, ona bu cür cavab ver” kitabına istinad edirlər [2, s.20]. Cəbr probleminin sırf siyasi səbəblərdən meydana çıxdığını bildirən, bu işdə Əməvilərin cavabdeh olduğunu göstərən tədqiqatçılar da vardır. Fikrimizcə, Müsəlman dünyasında qədər-cəbr mövzularının müzakirə obyektinə seçilməsinə heç də xarici amillər səbəb olmayıb. Çünki iradə probleminə aid ibtidai təzahürlərin hələ Peyğəmbərin (s) vaxtında meydana çıxmasını

təsdiqləyən mənbələr mövcuddur (Şəhristaninin (1086-1158) “Dinlər və məzhəblər (əl-miləl və-nihəl)” kitabı buna misaldır). Deməli, insan iradəsi və ilahi tale məsələlərinə daxili amillərin meydana çıxardığı problem kimi nəzər salmaq lazımdır. Bu problemi ərəb insanının soruşmaq və maraqlanmaq kimi intuitiv hissələrinin məhsulu hesab etmək mümkündür. Sonralar Əməvi hakimiyyəti bu problemin səbəbkarı kimi deyil, ondan istifadə edən tərəf kimi çıxış edəcəkdilər. Xarici amillərin təsirinə gəlinə, bəlkə də, yad mədəniyyətlərlə təmas qədər iradə probleminin meydana çıxmasına deyil, onunla əlaqəli müzakirə və mübahisələrin, fikir ayrılıqlarının məzmununa, veriləcək cavabların üslubuna təsir göstərmişdir.

O da qeyd olunmalıdır ki, həmçinin mötəzili təliminin yaranmasına daxili və xarici amillərin təsir nisbəti ətrafında eyni mübahisə cərəyan etmişdir. Bəzi tədqiqatçılara (T. J. de Boer (1866-1942), A.fon Kremer (1828-1889), H.Bekker (1876-1933) və s) görə, mötəzililik xristian ilahiyyətinə xas polemikaların meydana çıxardığı rəşional təlimdir. Bu müəlliflər iddia edirlər ki, bir çox ərəb Suriyada xristianlardan təhsil aldığı üçün məntiq və rəşional idrak əsasında formalaşmış xristian şxolastikasının polemika üsullarını mənimsəmişlər. Çünki müsəlmanlar erkən Xristianlıq tarixinin şahidi olduğu eyni problemlərlə üz-üzə gəlmişdilər [2, s.21-22]. Kənar təsiri danmaq mümkün deyil, amma mötəzili təliminin təşəkkül tapmasında xarici amillərin rolunu şişirtmək lazım deyildir; əsas diqqət daxili amillərə verilməlidir. Mövqeyimiz ondan ibarətdir ki, xarici amillər mötəzili kəlamçılarının istifadə etdiyi rəşional üsullarda öz ifadəsini tapıb. İbn Xəldun (1332-1406) göstərir ki, mötəzili məktəbinin yaranması etiqad məsələləri – imanın tərifli, iradə azadlığı, antropomorfizmlə, bu isə öz növbəsində Quranın zahirən ziddiyyətli görünən ayələri ilə əlaqədardır [8, s.570]. Türkiyəli tədqiqatçı R.Altıntaş (1959) mötəzili təliminin yaranmasında Quranı təfsir işinin əhəmiyyətli rol oynadığını bildirir. Altıntaş iddia edir ki, müxtəlif siyasi qrupların bir sıra etiqad məsələlərini izah etmək üçün Qurandan gətirdikləri qeyri-dəqiq dəlillərin müzakirəsi mötəzililik təliminin yaranmasına zəmin hazırlamışdı [9, s.4]. Deməli, Quranın təvil edilməsi mötəzili təliminin yaranmasında müəyyən qədər rol oynamışdır. Ayələrin yozulmasını zəruri edən problemlər isə məhəlli səciyyə daşıyırdı. Daxili siyasi prosesləri dini mətnlərlə izah edərkən Quranın ifadə üslubundan, semantik xüsusiyyətlərindən irəli gələn fikir ayrılıqları təvil təmayülünün ilk mərhələsinin başlıca cizgisini əmələ gətirirdi. Qeyd edək ki, bəzi mütəxəssislər (fon Kremer, A. Volfson və s.) Quranın təvil olunmasını da xarici amillərlə – xristian ilahiyyətinin təsiri ilə əlaqələndirirlər. “Kəlam epistemologiyasında ağılım yeri” adlı sanballı məqaləsində Türkiyəli tədqiqatçı Ramazan Altıntaş bu iddianın əsassızlığını tutarlı dəlillərlə isbatlamışdır. Müəllifə görə, məlum siyasi hadisələrin nəticələrinə fərqli münasibət bəsləyən siyasi qruplar öz mövqələrini, ideologiyalarını dini mətnlərlə əsaslandırmaq üçün Qurana müraciət edirdilər. Quranda “lazımı” ayəyə təsadüf edilmədikdə ayələri yozmaq zərurəti yaranırdı [9, s.4]. Müəllif bildirir ki, təvil fəaliyyətinə Qurandakı bir sıra morfoloji vahidin qeyri-dəqiq məzmunu, bəzi ifadələrin alleqorik-metaforik məna çalarlığı, ümumiyyətlə, Quranın metaforik üslubda nazil edilməsi səbəb olub və semantik çalarlıq təkcə Qurana deyil, digər səmavi kitablara da xasdır. Altıntaş ayələrin linqvistik xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra etiqad problemlərinin izahında rəşional üsullardan istifadəni də Quranın üslub

xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir [9, s.4-8]. Müəllif iddiasını əsaslandırmaq üçün düşünməyə çağıran ayələrdən söz açır və bu qənaətə gəlir ki, müsəlman rəşadət fikri yerli siyasi hadisələrə Quran əsasında şərh vermək cəhdinin nəticəsində formalaşmış [9, s.8].

Deyilənlərdən bu qənaət hasil olur ki, müsəlman rəşadət fikrinin təşəkkülü daxili tələbatla, həmçinin İslam dininin özü ilə əlaqədar olmuşdur*.

ƏDƏBİYYAT

1. Vatt Montogomeri. İslam düşüncesinin təşəkkül devri / Ethem Ruhi Fığlalının tərcüməsi ilə. İstanbul: "Birləşik", 1998, 416 s.
2. Türker Mubahat. Üç təhəffüt bəkimindən fəlsəfe və din münasebeti. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956, 419 s.
3. Ислам: Энциклопедический словарь /Отв. ред. С.М.Прозоров. М.: «Наука», 1991, 311с.
4. Fazlur Rahman. İslam / Mehmed Aydının tərcüməsi ilə. İstanbul: "Selçuk", 1981, 383 s.
5. Altıntaş Ramazan. İslam düşüncesinde işlevsel akıl. İstanbul: "Pınar", 2003, 463 s.
6. İbn Rüşd. Fəsl əl-Məqal / Bekir Karlığanın tərcüməsi ilə. İstanbul: İşaret yayınları, 1992, 129 s.
7. Leaman Oliver. Ortaçağ İslam fəlsəfesinə giriş / Turan Koçun tərcüməsi ilə. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1992, 285 s.
8. عبد الرحمن بن خلدون. مقدمة ابن خلدون. تحقيق: حامد أحمد الطاهر. القاهرة: دار الفجر، 2004، ص. 792
9. Altıntaş Ramazan. Kelami epistemolojide aklın dəğeri // C.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sivas, 2001, №2, s. 97-129.
10. Григорян С.Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М.: Наука, 1966, с. 352.
11. سليمان دنيا. التفكير الفلسفي الاسلامي. المغرب: مطبعة السنة المحمدية، 1967، ص. 407

Elvusal Mammadov

**FORMATION OF THE MUSLIM THEORETICAL RATIONAL
THOUGHT OF THE EARLY PERIOD****SUMMARY**

The article deals with the social and political conditions in which the Muslim theoretical rational thought of the early period was formed. It was shown that causes occurrence of the first religious and rational teachings, such as Harijism, Murjism, Mu'tazilism, along with political factors, were also a vigorous theoretical debates, taking place around topics such as imamat, iman and faithfully godliness in Islam (i.e. the issue of "Faithful Muslim" or Mū'min in Islam), position of the individual in society, free will, etc. The author notes that the factors that caused the emergence of rational teachings in the Muslim world can be divided into two parts – external and internal. The impact of external influences on the emergence of early Muslim rational thought cannot be denied, but their role should not be exaggerated. In a word, the formation of the Muslim rational thought occurred, including and due to internal needs within the development of the Islamic religion itself.

Эльвусал Маммадов

**ФОРМИРОВАНИЕ МУСУЛЬМАНСКОЙ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ
РАЦИОНАЛЬНОЙ МЫСЛИ РАННЕГО ПЕРИОДА****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются общественно-политические условия, в которых формировалась мусульманская теоретическая рациональная мысль раннего периода. Было показано, что причинами появления первых религиозно-рациональных учений, таких как хариджизм, мурджиизм, мутазилизм, наряду с политическими факторами, явилась острая теоретическая полемика, имевшая место вокруг таких тем, как имамат, иман и правоверие, позиция личности в обществе, свобода воли. Автор отмечает, что факторы, послужившие причиной появления в мусульманском мире рациональных учений, можно разделить на две части – внешние и внутренние. Нельзя отрицать влияние внешних воздействий на возникновение ранней мусульманской рациональной мысли, однако их роль нельзя преувеличивать. Одним словом, формирование мусульманской рациональной мысли происходило, в том числе, и в связи с внутренними потребностями, в рамках развития самой исламской религии.